

Peter Nissen

Erasmus' editie van 1516 en de *textus receptus*

De eerste gedrukte versie van het Griekse Nieuwe Testament

In april 1516 verscheen bij de Bazelse drukker Johannes Froben onder de titel *Novum Instrumentum* een editie van de Griekse tekst van het Nieuwe Testament, voorzien van een nieuwe Latijnse vertaling. Beide, editie en vertaling, waren het werk van de humanistische theoloog Desiderius Erasmus van Rotterdam. De verschijning van het *Novum Instrumentum* kan om meer dan één reden historisch genoemd worden. Voor het eerst was nu de tekst van het Griekse Nieuwe Testament in gedrukte vorm volledig beschikbaar. Deze editie zou het fundament vormen voor verschillende vertalingen in de volkstaal. Zij markeert ook een stap vooruit op de weg naar de moderne, historisch-kritische bijbelwetenschap. Bovendien was het gedurfd een Latijnse vertaling te presenteren die als een verbetering ten opzichte van de kerkelijk goedgekeurde Vulgaatvertaling werd gepresenteerd. Erasmus leverde met zijn editie van het Nieuwe Testament dus een prestatie van groot formaat: een kleine revolutie in de wereld van geloof en wetenschap.

Tekstkritisch onderzoek

Aan de voorbereiding van het *Novum Instrumentum* heeft Erasmus enkele jaren besteed. Met de tekst van de Bijbel is hij in zekere zin al vanaf zijn jeugd bezig geweest: hij heeft die tekst in de Latijnse vertaling van de Vulgaat leren kennen via de liturgie, zoals al zijn tijdgenoten, en via het onderwijs dat hij in Deventer en 's-Hertogenbosch heeft genoten. Zijn belangstelling voor tekstkritische vragen werd gewekt toen hij in de zomer van 1504 in de bibliotheek van de Parkabdij van de norbertijnen bij Leuven een handschrift onder ogen kreeg van de *Annotationes in Novum Testamentum* (aantekeningen bij het Nieuwe Testament) van de Italiaanse humanist Lorenzo Valla

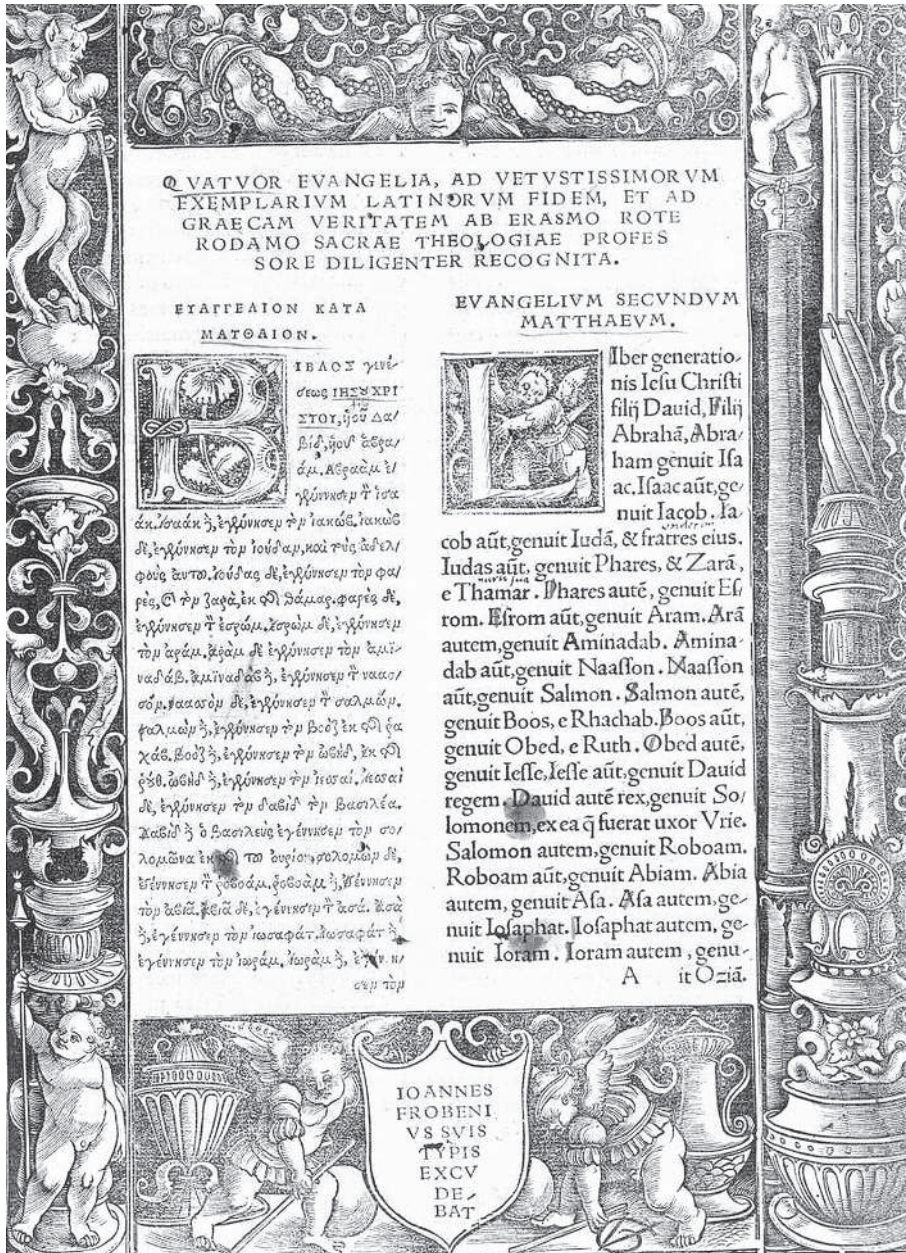
(1405/1407-1457). Erasmus vond de tekst zo belangrijk en belangwekkend dat hij besloot hem, met een uitvoerige inleiding, in druk uit te geven; het boek verscheen een jaar later bij de Parijse drukker Badius.

Maar met eigen vergelijkend en tekstkritisch onderzoek naar het Griekse Nieuwe Testament is Erasmus vooral bezig geweest in de jaren die hij in Cambridge doorbracht, tussen 1511 en 1514. Hij doceerde daar op uitnodiging van de humanist John Fisher, bisschop van Rochester en kanselier van de universiteit van Cambridge. In april 1511 had Erasmus nog even een reis naar Parijs gemaakt om de tekst van zijn beroemdste geschrift, *De Lof der Zottheid* (*Moriae encomium seu laus stultitiae*), af te leveren bij de drukker Gilles de Gourmont, die het satirische boek in juni op de markt bracht. Daarna bracht Erasmus drie jaar van studie door in Cambridge, alleen onderbroken door enkele reisesjes naar Londen.

Kort na zijn vertrek uit Cambridge schreef Erasmus in juli 1514 een brief aan Servatius Rogerus, een oude geliefde uit zijn kloostertijd ('jij bent half mijn ziel', zei Erasmus in een van zijn gepassioneerde brieven aan Servatius) en inmiddels overste van zijn vroegere klooster Stein bij Gouda. In die brief vertelde hij dat hij in Cambridge Grieks en theologie had gestudeerd en gedoceerd. Met dat laatste, de theologie dus, doelde hij zo goed als zeker op zijn bijbelstudie. Hij zegt dat

**Met de tekst van de Bijbel
is Erasmus in zekere zin
al vanaf zijn jeugd bezig geweest**

hij zich met Hiëronymus bezighield (daarmee zal wel de Vulgaattekst bedoeld zijn) en met Griekse handschriften van het Nieuwe Testament. In Cambridge kon hij namelijk beschikken over verschillende oude Byzantijnse handschriften met de Griekse tekst van het Nieuwe Testament. Hij stelde belangrijke verschillen vast tussen beide teksten. Die waren, zo meende hij, het gevolg van corrupties of

Het begin van de vier evangeliën in Novum Instrumentum

beterde Latijnse vertaling. Hij ging daarbij heel nauwgezet te werk. Hij onderzocht het ene handschrift na het andere en maakte zorgvuldig notities van alle varianten die hij tegenkwam. Op basis van die notities bracht hij verbeteringen aan in de Griekse tekst. Die verbeteringen zijn doorgaans zogenoemde conjecturen: gissingen naar wat de oorspronkelijke tekst geweest moet zijn. Bovendien schreef Erasmus bij heel wat woorden en wendingen verklarende notities, de zogenoemde *annotations*.

Dat alles deed hij niet uit een louter filologische belangstelling, maar met een theologische interesse: hij wilde zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst van de Bijbel komen. Hij beschouwde zijn studieuze bezigheid met teksten ten volle als theologie. 'Ik maakte aantekeningen bij wel duizend plaatsen, alles ten voordele van de theologie', zo schreef hij aan Servatius. Uiteindelijk moest zijn werk via de theologen de gewone gelovigen ten goede komen. In het voorwoord op zijn *Novum Instrumentum* verwoordde hij de inzet van zijn werk als

verminderingen die door slordigheid en onwetendheid in de loop van de overlevering van de bijbeltekst waren opgetreden. 'De staat van de heilige boeken is werkelijk betreurenswaardig,' zo schreef Erasmus enkele jaren later, in 1519, 'als hun gezag afhangt van ongeletterde kopiïsten, want dat zijn het meestal, en van dronken letterzetter's.'

Griekse tekst en Latijnse vertaling

Die constatering bracht hem ertoe een kritische editie van de Griekse tekst te maken en een ver-

volgt:

Dit is mij volkomen helder geworden: de enige hoop op herstel van het christendom en de enige waarborg daarvoor is hierin gelegen, dat allen die, waar ook ter wereld, de wijsheid van Christus belijden, de leer van hun meester allereerst uit de geschriften van evangelisten en apostelen indrinken. In die geschriften is het, dat het hemels woord nog altijd voor ons leeft, ademt, werkt en spreekt, en naar ik meen nergens zo krachtig en direct als daar. Ook ben ik gaan zien dat die heil-

zame wijsheid veel zuiverder gewonnen wordt uit haar bronaders zelf, veel levender geput wordt uit haar oorsprong zelf dan uit poelen en sloten. Daarom heb ik het hele Nieuwe Testament naar de oorspronkelijke Griekse tekst herzien.

Nergens is de volstrekt theologische motivatie voor de humanistische terugkeer naar de bronnen, het *ad fontes*, krachtiger verwoord: de terugkeer naar de bronnen is de weg naar werkelijke hervorming.

Wat Erasmus nog niet wist, was dat de Byzantijnse handschriften een andere traditielijn van het Nieuwe Testament vertegenwoordigden dan de tekst waarop Hiëronymus rond 400 na Christus zijn vertaling baseerde. Erasmus vergeleek dus in zekere zin onvergelykbare tekstgetuigen. Hij bracht in de Griekse tekst en in de Latijnse vertaling verbeteringen aan die niet per se verbeteringen waren, maar varianten uit een andere tekstoverlevering. De Griekse tekst die hij presenteerde, was in grote lijnen die van de Byzantijnse teksttraditie. Deze is in de handschriften wel het meest frequent vertegenwoordigd, maar dat wil nog niet zeggen dat zij de meest betrouwbare is. Er zijn goede historische redenen aan te voeren waarom er veel meer handschriften van de Byzantijnse familie bewaard zijn gebleven dan van andere families in de tekstoverlevering van het Nieuwe Testament, zoals de Alexandrijnse. Ongeveer tachtig procent van de bewaard gebleven bijbelhandschriften behoort tot de Byzantijnse familie. Maar de meeste bijbelwetenschappers beschouwen momenteel de Alexandrijnse als de familie die dicht bij de oorspronkelijke tekst staat.

Wat Erasmus stilzwijgend ook deed, was de Vulgaat hanteren als een uitgangspunt voor veranderingen in de Griekse tekst. Hij ging dus op een dubbelzinnige wijze te werk met de tekst van de Vulgaat: hij

bracht, op basis van vooral Byzantijnse handschriften, verbeteringen in de Latijnse Vulgaattekst aan, en omgekeerd bracht hij op basis van diezelfde Vulgaattekst veranderingen in de Griekse tekst aan. De Vulgaat is dus in Erasmus' editieproject – naast de Griekse tekst en de nieuwe Latijnse vertaling – de afwezige, maar invloedrijke derde partij.

Modern boekproject

Na zijn vertrek uit Engeland reisde Erasmus via de Nederlanden en Duitsland naar de Zwitserse stad Bazel. Daar had hij zich door de boekverkoper Franciscus Berckman laten introduceren bij de befaamde drukker Johannes Froben. Die drukte in 1515 eerst de *Adagia* van Erasmus, een verzameling spreekwoorden. Waarschijnlijk bracht Erasmus de winter van 1514-1515 grotendeels door in en om de drukkerij van Froben, die een ontmoetingsplaats was van geleerde humanisten. In augustus 1515 meldde Erasmus in een brief dat Froben zijn editie van het Nieuwe Testament ging uitgeven. Intussen werkte hij ter plekke verder aan de voltooiing van de tekst. De editie van de tekst zelf sloot hij in februari 1516 af, de redactie van de aantekeningen in maart 1516. Terwijl Froben al een deel van de tekst aan het zetten en drukken was, corrigeerde Erasmus ter drukkerij de proeven en vijlde hij nog aan zijn aantekeningen, die van een manuscript van dertig folio's uitgroeiden tot een tekst van ongeveer vierhonderd bladzijden. Bij het correctiewerk werd hij geassisteerd door twee correctoren, de een jurist, de ander theoloog. Maar het meeste werk kwam toch op hem zelf neer.

In april 1516 rolde het werk van de drukpersen, bijna duizend pagina's groot (984 om precies te zijn), in twee gedeelten gepagineerd. Het eerste deel bevat in twee kolommen naast elkaar de Griekse tekst en de Latijnse vertaling van de vier evan-

Erasmus vergeleek in zekere zin onvergelykbare tekstgetuigen

geliën en van het boek Handelingen. Het tweede deel begint met de brieven van Paulus en de overige nieuwtestamentische teksten, wederom in twee kolommen, en bevat dan de vierhonderd pagina's aantekeningen. Het geheel werd voorafgegaan door een opdracht aan paus Leo X, een aansporing tot de lezers, een tien bladzijden lange uiteenzetting over de gevolgde methode en een verantwoording van de Griekse tekst en de Latijnse vertaling. Vooral de laatste twee elementen – methode en verantwoording – maakten het boek tot een voorbeeld voor het vroegmoderne wetenschapsbedrijf: Erasmus deed niet zomaar iets, hij wilde verantwoorden waarom hij welke keuzen had gemaakt.

Novum Instrumentum en Novum Testamentum

Het verschijnen van het *Novum Instrumentum* betekende niet het einde van Erasmus' bezigheid met de tekst van het Nieuwe Testament. In een brief die hij drie maanden na het verschijnen van het boek schreef, vertelde hij al dat hij het correctiewerk onder grote tijdsdruk had moeten verrichten en dat hij daarom niet op alle details had kunnen letten. Daarom kondigde hij toen al een tweede editie aan. Die verscheen drie jaar later, in 1519, en nu onder de meer gebruikelijke titel *Novum Testamentum*. 'Instrument' is net als 'testament' een term uit het jargon van het notariaat. Behalve 'werktuig', de ons nog steeds vertrouwde betekenis, kan het woord ook duiden op een juridisch document dat dient om een bepaald effect te bewerken. 'Instrumenteren' is in het notariële jargon nog steeds een woord voor het opmaken van akten. De woorden 'instrument' en 'testament' zijn dus aan elkaar verwant. Om het alternatieve karakter van zijn Latijnse vertaling ten opzichte van de Vulgaatvertaling te beklemtonen, koos Erasmus voor de eerste editie van zijn werk dan ook de afwijkende benaming *Novum Instrumentum*. Hij bevond zich daarmee overigens in goed gezelschap, want ook de kerkvaders Hiëronymus en Augustinus bezigden dit woord af en toe. In de tweede druk achtte Erasmus het kennelijk niet langer noodzakelijk van de meer gangbare benaming *Novum Testamentum* af te wijken.

De tweede editie van zijn werk was drie keer zo dik: meer dan drieduizend bladzijden. Dat kwam doordat Erasmus aan elk boek van het Nieuwe Testament een inleiding toevoegde. Ook de aantekeningen waren veel uitgebreider. Ten slotte nam hij in de tweede editie een uitvoerige verantwoording van zijn theologische methode op, die een jaar eerder, in 1518, al als zelfstandig boek was verschenen: de *Ratio verae theologiae*. Na de tweede editie volgden er nog drie, in 1522, 1527 en 1535. Deze edities weken echter nog slechts in details af van de tweede. Hier en daar werden ook de aantekeningen nog wat uitgebreid. Maar in essentie bleef de tekst van 1519 gehandhaafd. Desalniettemin kan vastgesteld worden dat Erasmus bijna tot aan zijn dood – hij overleed op 12 juli 1536, een jaar na de vijfde editie – bezig bleef met de studie van de tekst van het Nieuwe Testament.

Biblia Complutense Polyglotta

Ook in veel brieven en andere geschriften bleef Erasmus terugkomen op kwesties op het gebied van de tekstkritiek van de bijbelse boeken. De door hem gemaakte keuzen bleven namelijk niet onweersproken. Vooral van katholieke zijde kreeg Erasmus veel kritiek te verduren. Alleen al het feit dat hij het meende aan te durven een betere Latijnse vertaling te maken dan de door de kerk gesanctioneerde Vulgaat, werd hem zwaar aangerekend. De eerste aanval werd ingezet vanuit de stad waar Erasmus zelf geleefd en gewerkt had: Leuven. Katholieke theologen van de Leuvense universiteit, zoals Martinus Dorpius, Jacobus Latomus en Franciscus Titelmans, bestreden Erasmus' bijbeluitgave. Hetzelfde gebeurde vanuit Frankrijk, Engeland, Italië en Spanje. In dat laatste land werd met steun van de theoloog, staatsman en kerkleider kardinaal Francisco Ximenes de Cisneros (1436-1517) aan de door hem gestichte universiteit van Alcalá de Henares bij Madrid, beter bekend als de Complutensische universiteit, een meertalige editie van de Bijbel voorbereid: de *Biblia Complutense Polyglotta*. Het werk aan het Nieuwe Testament was al in 1514 voltooid, dat aan het Oude Testament in 1517. Maar omdat de Spaanse

uitgevers voor hun project aan pauselijke goedkeuring hechtten, en die nog enkele jaren op zich liet wachten, verscheen de veeltalige Bijbel – in zes delen – pas in 1522. Erasmus' editie werd als een gevaarlijke concurrent van dit project beschouwd. Bovendien was in de *Polyglotta*, wat de Latijnse tekst van de Bijbel betreft, voor de veilige weg gekozen: de Vulgaat.

Erasmus zag de wetenschappelijke voordelen van steeds meer edities van de bijbelse teksten. Hij maakte voor de latere edities van zijn *Novum Testamentum*, die van 1527 en 1535, dankbaar gebruik van enkele varianten die de *Polyglotta* hem aanreikte. Maar de kerkleiding van de rooms-katholieke kerk raakte nerveus van het beschikbaar komen van steeds meer versies en vertalingen van de Bijbel. Het was alsof opeens iedereen zich met de tekst van de Schrift mocht bezighouden, terwijl toch het kerkelijke leergezag, het *magisterium*, het alleenrecht opeiste om te beslissen over de juiste interpretatie van de tekst. Die reactie mondde uit in een besluit tijdens de eerste zittingsperiode van het Concilie van Trente, op 8 april 1546, dat de Vulgaat de enige betrouwbare en gezaghebbende tekst van de Schrift bevat. Andere Latijnse bijbelvertalingen golden voortaan als verdacht.

Erasmus bleef de door hem gemaakte keuzen uitleggen en verdedigen. Hij ging daarbij te werk als een moderne wetenschapper: niet het kerkelijk gezag was bepalend voor de correctheid van een tekst, alleen wetenschappelijke argumenten waren voor Erasmus geldig. Met die argumenten legde Erasmus de grondslag voor de methode van de wetenschappelijke tekstkritiek van de Bijbel, die in de achttiende en de negentiende eeuw tot volle ontplooiing kwam. Sommige van de door hem aangesneden problemen houden de bijbelwetenschappers tot op de dag van vandaag bezig.

Invloed en doorwerking

Erasmus' editie van het Griekse Nieuwe Testament werd de standaard voor de volgende drie eeuwen, vooral in de versie van de tweede druk, uit 1519. Door andere bijbelwetenschappers werden nog wel correcties aangedragen, maar in grote lijnen bleef Erasmus' uitgave de basis. De Parijse humanist en drukker-uitgever Robert Estienne of Étienne (1503-1559) bracht verschillende drukken van Erasmus' Nieuwe Testament op de markt. Hij is nog om een andere reden van groot belang: in 1553 liet hij, inmiddels vanuit Frankrijk

gevlucht naar Genève, een Franse Bijbel verschijnen, waarin de bijbelboeken voor het eerst in genummerde hoofdstukken en verzen waren onderverdeeld. Deze nummering is, op enkele uitzonderingen na, tot op de dag van vandaag in gebruik gebleven.

Van de bijbelwetenschappers die op Erasmus' werk voortbouwden, is de Frans-Zwitserse theoloog Theodorus Beza (1519-1605), de opvolger van Calvijn als hoofd van de theologische academie van Genève, de belangrijkste. Hij verzorgde een aantal edities van het Nieuwe Testament, vier in groot folioformaat en vijf in octavoformaat, de eerste in 1557 (maar al voltooid in 1556) en de laatste in 1598. Beza bracht op verschillende plaatsen verbeteringen in Erasmus' tekst aan en voegde bovendien de Vulgaat aan de Griekse tekst en zijn eigen (grotendeels dus Erasmus') vertaling toe. In 1624, 1633 en 1641 brachten de Nederlandse neven Abraham en Bonaventura Elsevier, die als drukkers en boekverkopers in Leiden werkzaam waren, drie edities van het Nieuwe Testament op de markt, gebaseerd op de laatste editie van Beza. In de inleiding op de editie van 1633 schreven zij: 'U hebt dus een tekst die nu door allen aanvaard is' (*textum ergo habes, nunc ab omnibus receptum*). Uit die zins-

De kerkleiding raakte nerveus van steeds meer versies en vertalingen van de Bijbel

wending is de aanduiding *textus receptus* (aanvaarde tekst) ontstaan voor de op Erasmus' werk gebaseerde versie van het Griekse Nieuwe Testament.

Erasmus' kritische versie van het Nieuwe Testament werd, direct of indirect, ook het uitgangspunt voor verschillende invloedrijke vertalingen in de volkstaal. Maarten Luther gebruikte in 1522 de tweede editie van Erasmus uit 1519 als basis voor zijn eigen Duitse vertaling. Hetzelfde deed de humanist en hervormer William Tyndale in 1525 voor zijn Engelse vertaling. De aangevulde versie van Beza van 1598 werd de basis van de Engelse King James-vertaling uit 1611. Ook de Nederlandse vertaling die, krachtens een besluit van de Synode van Dordrecht (1618-1619) en gefinancierd door de Staten-Generaal, tot stand kwam en in 1637 verscheen, de Statenvertaling dus, leunde sterk op Beza's editie van 1598 en indirect dus op Erasmus' tekstuitgave.

Erasmus was dus niet alleen van grote betekenis voor de wetenschappelijke bestudering van de tekst van het Nieuwe Testament, maar ook voor de volkstaalversies die in de volgende eeuwen vele lezers zouden bereiken, vooral in het protestantse deel van Europa. Zo had hij het ook gewild. In de 'aansporing tot de toegewijde lezer' (*Paraclesis ad lectorem pium*), die aan de editie van het *Novum Instrumentum* voorafgaat, zegt hij het als volgt:

Ik ben het volstrekt oneens met hen die niet willen dat leken de heilige Schrift lezen of deze, in de volkstaal overgebracht, in bezit hebben. Alsof Christus zulke ingewikkelde dingen heeft geleerd dat ze alleen begrepen zouden kunnen worden door een handjevol theologen! Alsof het welvaren van de christelijke godsdienst gelegen zou zijn in onkunde! (...) Ik zou willen dat alle vrouwen de evangeliën en de brieven van Paulus lazen en dat deze schriftgedeelten werden vertaald in alle talen. (...) Bekrompen geestelijken beweren dat er iets ongeoorloofds gebeurt wanneer een vrouw of een schoenmaker over de heilige Schrift

spreekt. Maar ik hoor liever meisjes en vrouwen over Christus spreken dan geleerden. Let eens op degenen die Christus zelf onder zijn gehoor heeft gehad. Was het niet het gewone volk? En waren onder hen geen blinden, kreupelen, bedelaars, tollenaars, soldaten, hoofdlieden, arbeiders, vrouwen en kinderen? Of wil Christus dan dat hij niet gelezen wordt door dezelfde mensen die hij wel onder zijn gehoor wilde hebben? Als het aan mij lag, dan zouden de boer, de smid, de metselaar, ja zelfs de publieke vrouwen en ook de Turken de Schrift lezen.

Bij het zien van Erasmus' *Novum Instrumentum* verzuchtte de Engelse humanist John Colet (1467-1519), deken van Saint Paul's Cathedral in Londen: 'De naam van Erasmus zal nooit vergaan.' Hij heeft gelijk gekregen: Erasmus' naam is tot op de dag van vandaag verbonden met de wetenschappelijke en gelovige inspanningen om zo dicht mogelijk te komen bij de oorspronkelijke tekst van het Nieuwe Testament.

Literatuur

- Fokke Akkerman en anderen (redactie), *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. VI. The Latin translation of the New Testament, the edition of the Greek text and annotations*, Amsterdam 2000 en later;
- Christine Christ-von Wedel, *Erasmus of Rotterdam. Advocate of a new Christianity*, Toronto/Buffalo/Londen 2013;
- Heinz Holeczek (redactie), *Erasmus von Rotterdam, Novum Instrumentum, Basel 1516. Faksimile-Neudruck mit einer historischen, textkritischen und bibliographischen Einleitung*, Stuttgart/Bad Cannstatt 1986;
- Jan Krans, *Beyond what is written. Erasmus and Beza as conjectural critics of the New Testament* (New Testament Tools and Studies 35), Leiden/Boston 2006;
- Albert Rabil, *Erasmus and the New Testament. The mind of a christian humanist*, San Antonio 1972;
- Erika Rummel, *Erasmus' annotations on the New Testament. From philologist to theologian* (Erasmus Studies 8), Toronto 1986. ■